

УДК 811.161.2:81'42

Олена Божко,
старший викладач кафедри мовно-літературної
та художньо-естетичної освіти
Миколаївського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти

АНАЛІЗ ТЕКСТУ НА УРОКАХ ВИВЧЕННЯ СИНТАКСИСУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Статтю присвячено проблемі формування текстотвірної компетентності учнів як важливої умови становлення мовної особистості сучасного школяра. Одними з центральних умінь текстотвірної компетентності є вміння аналізувати тексти різної типологічної структури, стильової, жанрової природи, різних форм. Запропоновано варіант аналізу прецедентного тексту на уроці української мови в 9 класі, що створює міцне підґрунтя для засвоєння знань з теми «Складне речення», мовленнєвознавчих понять, пов'язаних з поняттям «текст», а також для формування текстотвірних умінь і навичок (сприйняття, розуміння, відтворення й створення висловлювань).

Ключові слова: текст, прецедентний текст, патогенний текст, лінгвістичний аналіз тексту, концептуальний аналіз.

Статья посвящена проблеме формирования текстовой компетентности учащихся как важного условия становления языковой личности современного школьника. Одними из центральных умений текстовой компетентности являются умения анализировать тексты различной типологической структуры, стилистической, жанровой природы, различных форм. Предложен вариант анализа прецедентного текста на уроке украинского языка в 9 классе, который создает крепкую основу для усвоения знаний по теме «Сложное предложение», речеведческих понятий, связанных с понятием «текст», а также для формирования текстовых умений и навыков (восприятие, понимание, воспроизведение и создание высказывания).

Ключевые слова: текст, прецедентный текст, патогенный текст, лингвистический анализ текста, концептуальный анализ текста.

The article deals with the formation of the textual competence of students as an important condition for the formation personality of the modern language student. One of the key skills of textual competence is the ability to analyze texts of different typological structure, stylistic, genre nature of different forms. The version of the analysis is proposed in the case of the text of the Ukrainian language lesson in grade 9, which creates a solid foundation for the acquisition

of knowledge on the topic «Complex sentence» received one concepts associated with the notion of «text», as well as for the formation of the text and skills (perception, understanding, playback and statements).

Key words: *text, precedent text, pathogenic text, linguistic analysis of the text, conceptual analysis of the text.*

Систематична робота над текстом на уроках української мови є надійним підґрунтям для формування й інтегрування основних компетентностей (мовної, мовленнєвої, текстотвірної, риторичної, соціокультурної, діяльнісної тощо). «Вивчати особливості текстів слід з урахуванням їх комунікативної природи і комунікативних особливостей, формуючи при цьому в учнів уміння не стільки аналізу тексту, а побудови різнотипних текстів з урахуванням їх комунікативної направленості й основних ознак, особливостей комунікативної ситуації та її учасників» [5, с. 5]. Проте в практиці навчання ще й досі спостерігаємо недооцінювання тексту як дієвого дидактичного засобу. Це спонукає нас до розроблення зазначеної теми.

Відповідно до сучасних напрямів аналізу текст розглядають як складну комунікативну систему, детерміновану такими її складниками, як особистість автора й читача в сукупності їх психологічних, когнітивних, соціально-культурних та інших особливостей (Л. Бабенко, Н. Бурвікова, Т. Должикова та Т. Терновська, Т. Єщенко, І. Кочан, М. Крупа, В. Кухаренко, Л. Поповська та ін.). Проблему аналізу текстів на уроках мови в школі досліджують лінгводидакти Л. Величко, Н. Голуб, О. Горошкіна, М. Грипас, Т. Донченко, Т. Ладиженська, В. Мельничайко, В. Нищета, Л. Овсієнко, М. Пентиліук, О. Попова, Я. Стельмахович, С. Цінько, Г. Шелехова та ін.

Мета статті – обґрунтувати важливість аналізу тексту й запропонувати завдання для відповідної аналітичної роботи на уроці вивчення синтаксису складного речення.

Уміння аналізувати текст є важливим складником текстотвірної компетентності учнів, формуванню якої слід приділяти належну увагу впродовж усього періоду навчання в основній школі. Аналіз тексту створює умови для засвоєння теоретичних знань і на цій основі успішного формування практичних умінь і навичок текстової діяльності учнів (сприйняття, інтерпретації, відтворення й створення висловлювань). *Лінгвістичний аналіз тексту* – це «аналіз будь-якого тексту як продукту мовно-розумової діяльності людини із застосуванням лінгвістичних методів і прийомів з метою виявлення його структурно-змістової єдності, комунікативної спрямованості та інтерпретації упорядкування мовних засобів для вираження смислу» [8, с. 314]. *Методологічними засадами аналізу тексту* є положення про єдність змісту й форми, про тісні зв'язки мови й мислення, про функціонування мови в суспільстві, тому під час

аналізу тексту слід звертати увагу і на їх структурно-семантичну організацію, і на комунікативне призначення. *Текст* – це «писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлювань, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими, формально-граматичним зв'язками, а в загально-композиційному, дистантному плані спільною тематичною і сюжетною заданістю» [8, с. 627]. Він характеризується інформативністю, структурно-змістовою цілісністю й функційно-стилістичною взаємозумовленістю мовних одиниць різних рівнів. Тому на успішність аналізу текстового матеріалу впливає якість засвоєння (практично) учнями таких *лінгвістичних понять*, як *текст, ознаки тексту, форми (усний/писемний, прозовий/віршовий, монолог/діалог), структура тексту, заголовок, тема, основна думка, мікротема, тематичне речення, абзац, засоби міжфразного зв'язку, тема й рема, способи поєднання речень (ланцюговий, паралельний); тип (розповідь, опис, роздум), стиль, жанр мовлення; контекст, підтекст* тощо.

Для того, щоби аналіз тексту був цілісним, він має ґрунтуватися на сучасній теоретичній базі, з урахуванням новітніх даних лінгвістики тексту, теорії мовленнєвої діяльності, герменевтики, когнітивної лінгвістики, дискурсології та інших наук, причетних до вивчення проблем сприйняття, розуміння й породження висловлювання. Беремо до уваги висновки вчених (Ф. Бацевич, Ю. Караулов, В. Красних, В. Манакін, О. Селіванова, Є. Нахімова, Г. Слишкін, Ю. Прохоров та ін.) щодо існування особливого типу тексту – *прецедентного*. Його виділяють, ґрунтуючись на інтертекстуальному підході. Прецедентні тексти є вартісними для особистості в пізнавальному й емоційному відношеннях; мають надособистісний характер (добре відомі оточенню цієї особистості); звернення до них поновлюється неодноразово в дискурсі цієї мовної особистості [3, с. 216]. Антиподом прецедентного є *патогенний* текст (створює негативний вплив на свідомість та поведінку адресата). Услід за Ф. Бацевичем, до патогенних текстів ми відносимо такі, що спрямовані на відрив віри в Бога; націлені на підрив національних і державних інтересів; загрожують глобальній безпеці; загрожують суспільній моралі; мають шкідливий психологічний вплив; призводять до нехтування основними правами й свободами людини [1, с. 152–153]. Такі тексти несуть загрозу для формування мовної особистості учня, отже, у жодному разі не можуть бути використані на уроці мови як матеріал для сприймання й аналізу.

Прецедентні тексти функціують у всіх стилях, вони можуть бути вилучені з мовленнєвого повідомлення без утрат пізнавально-естетичної цінності й використані як самостійні окремі міні-тексти чи в інших текстах. Художні прецедентні тексти є лінгвокультурними одиницями. Упродовж століть читачі звертаються до прецедентних текстів світового рівня (Біблія, твори Гомера, Шекспіра, Вольтера та ін.). Сучасних учнів на

уроках української мови слід ознайомлювати й зі зразками національних прецедентних текстів – творами І. Франка, О. Довженка, Л. Костенко та ін. Обізнаність із такими текстами суспільство усвідомлює як важливу ознаку загальної, інтелектуальної, мовленнєвої культури особистості, її причетності до певної національно-культурної спільноти. Прецедентні тексти становлять основу фонових знань людини, мають потужний виховний потенціал і зміцнюють національну єдність. «Чим більше текстів для конкретної спільноти є прецедентними і чим більшу сферу вони охоплюють, – тим міцнішою є ця спільнота, тим глибші її внутрішні зв'язки і тим легшим спілкування. Нині основним шляхом формування спільного корпусу прецедентних текстів у межах країни є загальна школа» [7, с. 128]. Прецедентні тексти є дієвим засобом формування ціннісних орієнтацій, комунікативної та соціокультурної компетентностей учнів. Незнання прецедентних текстів призводить до відторгнення індивіда від культури свого народу та є ознакою низької культури мовлення.

Звертатися до прецедентних текстів, невеликих за обсягом, корисно на кожному уроці опрацювання теоретичного матеріалу з мови (частковий аналіз), проте найсприятливіші умови для комплексної роботи існують на уроках повторення, узагальнення та систематизації вивченого, особливо – на уроках розвитку комунікативних умінь і навичок. Між аналізом тексту *нехудожнього* й *художнього* існує суттєва відмінність. На думку І. Кочан, можливість різного трактування одного й того самого тексту зумовлюють співзвучність/неспівзвучність окремих естетичних, психологічних, емоційних, ідейних поглядів автора художнього твору й читача [4, с. 52]. Для з'ясування смислу художніх творів недостатньо знати граматику мови, треба ще виявити підтекст, систему авторських прийомів вираження смислу, з'ясувати естетику образності [8, с. 314].

Лінгвістичний аналіз художнього тексту має спиратися на основні *принципи* (просторово-часової співвіднесеності твору з дійсністю; авторського ставлення до зображуваного; жанрової належності тексту; урахування особливостей ідеостилу письменника; смислової організації тексту; структурно-граматичної організації тексту; аналізу тексту за рівнями мови; виявлення конкретних засобів створення образності) та здійснюватися *поетапно* (визначення теми й основної думки тексту, виділення абзаців (мікротем), визначення стилю й типу мовлення, аналіз структури тексту, аналіз мовних засобів) [6, с. 30–31].

На уроках мови слід звертатися до текстів різних стилів, але вчителю варто врахувати, що для старших підлітків найбільш цікавими є художні й публіцистичні тексти, в яких розкривається глибокий внутрішній світ людини та її взаємини з іншими, ставиться проблема морального вибору. Крім того, вони мають бути взірцевими в плані мовного оформлення й реалізації авторського задуму.

Нині, збагатившись здобутками когнітивістики, методика навчання мови розробляє наукові засади *концептуального аналізу* художнього тексту. Концептуальний аналіз – «особливий тип аналізу тексту, за якого в полі зору виявляється художній концепт як смислова й естетична категорія, як універсальний художній досвід, зафіксований у культурній пам'яті й здатний виступати в якості будівельного матеріалу при формуванні нових художніх смислів» [2, с. 215].

Пропонуємо аналіз тексту на уроці мови в 9 класі на прикладі поезії Василя Симоненка *«Лебеді материнства»*. Вірш увійшов до фонду національних прецедентних текстів. Хоча рядки «Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину» стали крилатими й знайомі багатьом, учитель має зважати, що цей текст як об'єкт аналізу є доволі складним, оскільки являє собою суперструктуру кодів (тематичних, фактуальних, концептуальних, емоційних, естетичних), у ньому присутні образ автора й адресата, він відбиває неповторну мовну особистість автора. Під час часткового аналізу пропонувати учням слід не всі питання, а лише ті, що зумовлені цілями уроку. Цей текстовий матеріал можна використати лише тоді, коли учні вже засвоять усі види складних речень (складносурядні, складнопідрядні й безсполучникові).

Перший етап концептуального аналізу – *сприймання твору*. Він є важливим, тому що зумовлює успішність подальшої роботи з проникнення в авторський задум. Цей текст учні обов'язково мають сприймати на слух (виразне читання вчителем чи підготовленим учнем), що зумовлено жанровою специфікою (вірш-коліскова) та надзвичайною мелодійністю мови В. Симоненка, особливо ніжною її тональністю. Колоритна система образів і цікава ритмічна організація вірша спонукали композитора й диригента Анатолія Пашкевича покласти Симоненкову коліскову на музику. Тому можна долучити учнів до прослуховування музичного твору, що, безперечно, посилить емоційно-естетичний вплив. Але в будь-якому разі сприйняттю вірша має передувати цільова комунікативна настанова: оцінити ситуацію, описану в тексті, визначити тему, головну думку, стиль, визначити ключові слова, слова-символи (концепти), розповісти про індивідуальний стиль автора тощо.

Письменницький стиль В. Симоненка є неповторним, відрізняється багатою образністю, ніжністю й досконалістю, вишуканістю мови, тому не може лишити читачів байдужими. *Емоційну тональність* учні з'ясують, розмірковуючи, які емоції викликає поезія й чому? Оригінальною є й *ритмо-мелодика* вірша: В. Симоненко використав дворядкові строфи в чотирнадцятискладнику (тут доцільно порівняти його з коломийковим ритмом). Учитель має спонукати учнів до роздумів над *заголовком*: чому поет надав перевагу саме варіанту «Лебеді материнства»? І запропонувати порівняти з іншими/дібрати інші заголовки («Мамин дороговказ»,

«Колискова для сина», «Рожева казка» та ін.). Учні мають дійти висновку, що лебеді – один з ключових концептів – символізують вірність, чистоту, милосердя, а ідея незрадливості, відданості роду, народу, Батьківщині є основною. У заголовку закодовано основну думку поезії.

Розумінню тексту, його прихованих смислів сприяє пошук *слів-концептів* та їхнього тлумачення, наприклад: *крила* – божественний, духовний символ; здатність вийти за межі буденного; символ руху й швидкості, свободи й перемоги, польоту в часі; *хата* (білява) – уособлення родинного гнізда, затишку й сімейного щастя, у широкому сенсі – символ Батьківщини; *дорога* – символ людської долі; *верба* – уособлення смутку, ніжності, України; *тополя* – символ витонченості й краси, сумної дівчини (матері), України тощо. Звертаємо увагу учнів і на інверсований порядок слів, що сприяє додатковому смислово навантаженню концептів. До активної мисленнево-мовленневої діяльності учнів спонукає пошук відповіді на проблемне питання: «Чому В. Симоненко, що був надзвичайно вимогливим до кожного написаного слова, відмовився від епітетів «українська», «батьківська» на користь «білява» хата?» (Білий колір символізує чистоту, добро, біла хата – «візитівка» України, тобто цей епітет надає концепту «хата» найвиразнішого національного колориту.

Варто приділити увагу й *асоціаціям*, що виникнуть в учнів під час сприймання вірша. Учні визначають *стиль* (художній) і *жанр* (колискова), обґрунтовуючи свою думку, формулюють *тему* твору (материнська любов до сина, занепокоєння його долею) та *основну думку* (вірність Україні). Непростим буде питання щодо *структури* тексту, яка зумовлюється віршовою формою тексту. Умовно у вірші можна виділити три частини: перші шість строф – асоціації сну (вступ), далі – занепокоєння майбутньою долею дитини (основна частина) й закінчується текст дороговказом-напуттям (висновок). Вірш написаний з великою любов'ю до України, з душевним щемом за моральний вибір її синів. Словами жінки-матері промовляє Україна, у них вона вкладає найдорожчий скарб – священне почуття патріотизму.

Аналіз тексту має на меті також визначення функцій складних речень, їх вплив на стиль тексту. Можна запропонувати такі завдання та запитання: Речення якої *будови* переважають? (10 із 13 речень – складні). Які *види складних речень* ужито в тексті? (Складносурядні, складно-підрядне, безсполучникові складні). З якою *метою*? (Надають особливого наспівного характеру, притаманного фольклорному жанру колискової). Визначте *смислові відношення* між частинами складних речень. Які *стилістичні фігури* створено на основі складних речень? З якою *метою* їх ужито в тексті? (Риторичні звертання виразають звучання *Ой, біжи, біжи, досадо, не вертай до хати, Не пуцу тебе колиску синову гойдати. Припливайте до колиски, лебеді, як мрії, Опустіться, тихі зорі, синові під*

вії. За допомогою градації автор наголошує на ідеї важливості морального вибору людини *друзі – дружина – Батьківщина; друг – по духу брат – матір*).

Домашнім завданням може стати написання міні-роздуму «Можна все на світі вибирати, сину...» з використанням складних речень різних видів.

На уроках мови слід активно використовувати текстовий матеріал, формуючи в учнів уміння й навички аналітичної діяльності з обов'язковим подальшим виходом на синтетичну, комунікативну. Аналіз тексту забезпечує реалізацію когнітивного, комунікативного, функційно-стилістичного, текстоцентричного підходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 344 с. – (Альма-матер).
2. Горошкіна О. М. Формування мовної особистості учня / О. М. Горошкіна, О. С. Кузьмішина, Н. В. Мордовцева та ін. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2009. – 304 с.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – изд. 6-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 264 с.
4. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / І. М. Кочан. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
5. Мамчур Л. Лінгвістичні основи формування комунікативних умінь текстотворення / Лідія Мамчур // Українська мова і література в школі. – 2009. – № 2. – С. 2–6.
6. Пентилюк М. Аналіз тексту на уроках мови / Марія Пентилюк // Дивослово. – 1999. – № 3. – С. 30–32.
7. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с.
8. Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – 820 с. : іл.